

**PROSTOR A PROSTŘEDÍ: O AKTUALITĚ
PATOČKOVA POJETÍ ZKUŠENOSTI PROSTORU**

ONDŘEJ DADEJÍK

Prostor a prostředí jsou pojmy v běžném užití v mnoha ohledech zaměnitelné. Na první pohled se zdá, že předmět prvního pojmu je samozřejmým předpokladem možnosti existence předmětu pojmu druhého, že tvoří jakési zvláštní univerzální konkrétum jako podmínku možnosti jakéhokoli individuálního, konkrétního prostředí. Tato problematická, nicméně v mysli moderního člověka hluboko usazená představa prostoru jako nádoby, která nastavuje podmínky bytí všeho, co obsahuje, sama však není tímto obsahem dotčena, odkazuje k modernímu nadřazení abstraktního, geometrizovaného prostoru všem „prostorům“ ostatním, všem individualizovaným modalitám prostoru, všem prožívaným místům jako jednotlivým prostředím. Navzdory své problematičnosti a revizím, jimiž tato představa prošla přinejmenším v posledním století v oblasti vědy či filozofie, lze její vliv pozorovat v oblastech přesahujících rovinu každodenních starostí.

Dnes se již jeví jako samozřejmost, že vedle nesporných kladů mělo prosazení se vědecko-technického pokroku v mnohém neblahé důsledky. Jsou pro nás již takřka samozřejmé – a ve své samozřejmosti němé – výzvy k přehodnocení manipulativního, instrumentalizovaného vztahu člověka ke svému prostředí. Tedy k přehodnocení toho vztahu, jehož je zmíněné chápání prostoru, stejně jako onoho pokroku, významným předpokladem. Paradoxním výsledkem zvětšujících se obav o zachování „našeho životního prostředí“ jako základní podmínky života dalších generací lidského druhu však není nové vyjasnění samotného pojmu prostředí, nýbrž rozepětí tohoto pojmu do rozměrů, ve kterých se ztrácí jeho smysluplnost. Domnívám se, že jedním ze základních důvodů je stále přítomná kontaminace myšlenky prostředí výše zmíněnou představou abstraktního, nezávislého a netečného prostoru. V následujícím textu bych rád poukázal na některé podstatné, rozpoznané i méně rozpoznané možnosti vztahu mezi oběma pojmy (či předměty těchto pojmů). V základní části se budu věnovat úvahám Davida E. Coopera nad současným problematickým užíváním pojmu prostředí (*environment*) a příčinám problematických konsekvencí tohoto užívání. V závěru se pak pokouším naznačit jednu z možností, jak využít úvah o povaze prostoru Jana Patočky pro řešení potíží, jež jsou identifikovány v souvislosti s pojmem prostředí v části první.

I.

Přibližně před dvaceti lety vznesl britský filozof David E. Cooper několik zásadních otázek souvisejících se vznikem – tehdy již asi dvacet let se rozvíjející – nové environmen-

tální etiky, myšlenkového směru, který lze z různých stran pojmenovat též jako „hlubinná ekologie“, ekofilozofie apod.¹ Cooper odkazuje k jednomu z hlavních důvodů vzniku této discipliny, a to právě ke kritické reflexi měnícího se vztahu člověka k jeho životnímu prostředí. Rozlišuje dva druhy potřeby, které z této reflexe vyplývají. Zaprvé je to pragmatický ohled vůči nám samým, neboť kvůli našemu vlastnímu přežití – nás jako lidského druhu – je změna vztahu k lidskému a především ne-lidskému prostředí pravděpodobně nezbytná.² Tento pragmatický požadavek však podle Coopera předpokládá potřebu „pravdivého zhodnocení místa lidských bytostí ve světě či v ‚ekosféře‘“.³ Zmíněné pragmatické důvody, upozorňuje Cooper, totiž zůstanou prázdné a tím i snadno zneužitelné, pokud nebudou hlouběji potvrzeny a založeny v autentickém, funkčním a informativním uchopení vztahu mezi člověkem a prostředím.⁴ Pragmatická stránka celého problému, tj. otázka míry nezbytnosti a rozsahu změny našeho vztahu k životnímu prostředí, je tudíž neoddelitelná od stránky ontologické, tj. povahy prostředí jako onoho druhu jsoucna, vůči kterému my jako lidské bytosti hodláme měnit (či neměnit) svůj vztah.

Cooper upozorňuje na vyprázdňenost mnohokrát opakovaných frází o „hodnotách životního prostředí“, na vyprázdňenost, která se v posledku stává překážkou v naplnění dobrých úmyslů těch, kteří tento jazyk používají.⁵ Domnívám se, že oprávněně, vřdyť jak snadno se tyto hodnoty – zpravidla velmi široce formulované – stávají maskou prosazování hodnot a zájmů velmi partikulárních, pro které je udržitelný rozvoj prázdným pojmem, v jehož stínu je možné nadále pokračovat po starých kolejích – kolejích, jež z hlediska těch, kteří se snaží prosadit „nový“ ohleduplnější vztah člověka ke svému prostředí, směřují ke katastrofě.⁶

¹ D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, in: D. E. Cooper; J. A. Palmer (eds.), *The Environment in Question*, Routledge, London and New York 1992, s. 163.

² Tato potřeba byla nakonec všeobecně deklarována a legislativně potvrzována na vícero úrovních a ve vícero oblastech lidské činnosti v průběhu takřka celé druhé poloviny minulého století a je také všeobecně známá pod termínem „trvale udržitelný rozvoj“. Tedy takový způsob rozvoje lidské společnosti, který vyvažuje společenský, ekonomický rozvoj a udržení kvality a potenciálu životního prostředí i pro další generace.

³ Tamtéž.

⁴ Srov. tamtéž.

⁵ Na podobné nebezpečí nikoli v etickém, ale estetickém ohledu upozorňuje již dvacet let před Cooprem kanadský filozof, estetik a básník Francis E. Sparshott. V jednom ze svých textů uvažuje Sparshott o rozdílu mezi výrokem „zelená plíseň na sýru“ a frází „estetické aspekty prostředí“. Ta druhá podle něj, jak vcelku, tak ve svých částech, patří do slovníku byrokracie, a nikoli do jazyka lidí. Ne proto, že by byla abstraktní (věta „dokonalá jednoduchost lásky“ je abstraktní, nikoli byrokratická), ale proto, „že její části znečitlivují a otupují. Používání takového jazyka zraňuje duši; jeho neustálé užívání,“ píše Sparshott, „což se pravděpodobně týká mnoha z nás, vede k postupnému zaudšení. Ti, kteří užívají takových slov k obraně svého okolí proti jeho plenění, se vystavují nebezpečí, že ve svých srdcích a myslích prohrají boj dříve, než začne. Mluvíme o skutečných životech, žitých skutečnými lidmi ve skutečných ulicích a domech, a používáme jazyk, jenž slouží těm, kteří jako noví Římané vytvářejí poušť a nazývají ji městskou obnovou.“ Srov. F. E. Sparshott, *Figuring the Ground: Notes on Some Theoretical Problems of the Aesthetic Environment*, *Journal of Aesthetic Education*, roč. 6, 1972, č. 3, s. 11.

⁶ Tato katastrofa není podle některých autorů otázkou blízké či vzdálené budoucnosti. Je naší současností a na jejím rozpoznání a přijetí nového vztahu k životnímu prostředí podle nich závisí naše přežití, spočívající však nikoli ve šťastném odvrácení této katastrofy, nýbrž ve zmírnění procesů, jež jsou touto katastrofou. Srov. B. McKibben, *Zeemě. Jak přežít na naší nové nehostinné planetě*, Paseka, Praha, Litomyšl 2013. Bill McKibben, autor proslaveného eseje z přelomu posledních dvou dekád minulého století *The End of Nature* (Anchor Books, 1989), je jedním z příkladů té environmentální etiky, ke které se ve své kritické reflexi David E. Cooper vztahuje.

V čem je tato vyprázdněnost podkopávající účinné prosazování původních záměrů nejpatrnější? Cooper poukazuje na dva základní motivy, které svou četností a zároveň exaltovaností spíše zatemňují, než projasňují autentické a funkční uchopení místa člověka ve světě.

Prvním motivem je „posvátná úcta“, „posvátnost“ či „úžas“, které jsou od každého očekávány vůči prostředí ve smyslu všezahrnujících jsoucen typu Matky Země, ekosféry, živoucí planety Gaii apod. Úžas před záračnou prozřetelností Přírody se nezdá být na první pohled něco protismyslného, přesto Cooper zaujímá skeptičtější stanovisko: „Neuctívám či nepovažuji za posvátný amazonský deštný prales, nikoli však proto, že nemám dostatek úcty nebo že jsem bezbožný, nýbrž proto, že pokud jsem nikdy, ani vzdáleně, nebyl spojen s těmito pralesy, přijdou mi ona slova z mé strany poněkud nevhodná. Mluvit takovým způsobem znamená znevažovat jazyk těch, jejichž je tento les domovem.“⁷

Cooperova poznámka je bezpochyby na místě, mluvit bez okolků tímto způsobem znamená velmi často se mýjet se skutečným uvědoměním si přisuzované hodnoty. Na druhé straně má jím zmíněný pocit nepatřičnosti, respekt vůči skutečným obyvatelům Amazonie a jejich vztahu k jejich prostředí jistě také nějaký reálný, původní základ. Pokud neplatí, že jakoukoli původní hodnotu mohou přisuzovat pouze prostředí, které je mým domovem, odkud se bere ten dojem nepatřičnosti, o kterém Cooper mluví? Pociť nepatřičnosti, ohledu, *pocitovaný* vůči hodnotě, kterou přisuzují naprosto cizí lidé svému domovu, daleko za hranicemi mého domova. Vyvstává otázka, zdali je pocit úcty vůči prostředí jako celku, který přesahuje referenční totalitu mého vlastního okolí, nutně neautentický. Jakým způsobem a z jakých zdrojů vychází úcta k tomu, co *přesahuje* hranice mého prostředí, a jak se má tento postoj k hodnotě, kterou příkládám vlastnímu prostředí, vlastnímu domovu?

Druhým motivem je velmi volně chápaný „holistický“ předpoklad ohledně všeho, co jakkoli spadá do přírody jako nejzazšího rámce našeho životního prostředí, a to včetně nás samých jako lidských bytostí. Tento předpoklad je podle Coopera triviální, pokud pouze předpokládáme, že příslovečný „pohyb motýlích křídel“ na jedné straně zeměkoule má *nějakou* souvislost se změnou počasí na druhém konci, a je chybný v tom, že takový kauzální řetězec je vždy identifikovatelný a navíc významný.⁸

Opět je třeba dát Cooperovi za pravdu. Již v případě prvního motivu se totiž setkáváme s různými variantami všezahrnujícího celku ve smyslu určitého superorganismu, který je vybaven svou vlastní autoregulací, teleologií, tedy s procesem, jehož člověk či lidská civilizace není než jednou z událostí, a jenž by měl být proto – nejen z pragmatických důvodů – respektován. Logicky vzato, připouští tato představa určitý druh dialogického vztahu (doslova personifikace prostředí v podobě „matky“ či „živoucí planety“), a tedy i vztah úcty. Očekávatelné problémy však nastávají zahrnutím nás samých do uctívaného předmětu.

Tento náhled se ještě komplikuje tím, že tato organicistická metafyzická hypotéza, nacházející se v pozadí takového požadavku posvátné úcty, je navíc na rovině běžných předpokladů – rovině, kterou po staletí filozofové označují jako common sense – hluboce

⁷ D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 164.

⁸ Cooper nijak nepochybnuje význam zkoumání vzájemných vazeb v rámci ekosystémů a mezi nimi, jen upozorňuje na povrchnost pouhého předpokladu, podle něhož vše *nějak* souvisí se vším. Srov. tamtéž.

kontaminována další historicky vlivnou, nicméně *nesourodou* metafyzikou. Podle této řekněme mechanistické hypotézy nemá uvažovaný celek povahu organismu, ale blíží se spíše představě slepě, kauzálně probíhajících akcí a reakcí v rámci lhostejného, netečného času a prostoru. V takovém celku je člověk nepochybně také obsažen, ovšem ve zcela odlišném smyslu. Základním vztahem k tomuto prostředí o neomezeném rozsahu není vztah jednoty (*unity*) či shody (*one-ness*) jako v předcházejícím případě, ale odlišnosti a jinakosti. Lidská kultura není z tohoto hlediska „přirozenou“, více či méně harmonickou součástí, pokračováním procesů tvořících uvažovaný celek, nýbrž vzniká vydělením se, vymezuje se proti nim, radikálně je překračuje a *svobodně* využívá jejich potenciál pro své vlastní záměry a cíle. V druhém případě nespočívá problém – díky transcendenci lidského vzhledem k přírodnímu – v předpokladu všezahrnujícího celku. Problém nyní spočívá v tom, že vůči této transcendenci těžko zaujmout, pro absenci jakékoli možnosti dialogu, požadovaný vztah úcty. Požadovaný nový vztah k takto „odkouzlené“ přírodě lze pak jen problematicky nazvat jako *etický*, neboť nezbyvají jiné argumenty než ony antropocentricky pragmatické.

Oba motivy dávají podle Coopera vyvstat zvláštnímu napětí. Na jedné straně je předpokládán postoj posvátné úcty, který dává smysl, směřuje-li za hranice lidské, profánní dimenze. Na straně druhé nás však souběžný holistický předpoklad vkládá *dovnitř* předpokládaného předmětu úcty coby jeho „přirozenou“ součást. Paradoxní důsledek v požadavku uctívání nás samých je pak jen hlavním důvodem k přezkoumání jak uvedených předpokladů, tak jejich vzájemného vztahu. Již od počátku Cooperovy úvahy se tedy rýsují dvě základní otázky: (1) Jak vysvětlit pocit respektu či úcty vůči celku vztahů, jenž přesahuje rámec lokálního či důvěrně známého? (2) Jakou povahu má onen nás samé zahrnující celek, který je sice neproblematicky, nicméně při bližším pohledu rozporuplně předpokládán jako žádoucí předmět našeho respektu a úcty?

II.

Jaký je hlavní důvod této vágnosti a rozporuplnosti velké části současného environmentálního myšlení? Cooper, veden snahou zachránit „pravdivé jádro“ nové environmentální etiky, považuje za hlavní zdroj problémů příliš rozepjatý, rozkročený pojem prostředí, jenž zcela prostupuje a ovládá diskuse na tomto poli.⁹

Pojem prostředí, jenž je většinou současného environmentálního myšlení používán, označuje jednoduše něco „příliš velkého“. Navíc, jak jsem naznačil výše, v něm lze podle Coopera rozpoznat právě tu vědeckou, hodnotově neutrální perspektivu, jejíž důsledky jsou jedním z hlavních terčů environmentální kritiky. „Prostředí, vůči němuž bychom měli cítit úctu, [prý] není ničím jiným než samotnou přírodou, jedná se o celkový řád přírody, za jehož integrální součást bychom měli považovat rovněž sami sebe. Environmentální zájem každého z nás by se měl vztahovat ke všemu ‚od rohu naší ulice až po stratosféru‘, jak říká populární rčení. Výraz ‚globální prostředí‘ (*the global environment*) činí tuto šíři rozsahu explicitní; nicméně i tehdy, když přívlastek [globální] vypustíme, určitý člen a podstatné jméno napovídá, že zde máme jedno velké prostředí – biosféru,

⁹ Tamtéž, s. 165.

řád věcí.¹⁰ Takto pojímané prostředí nazývá Cooper pro odlišení Prostředím s velkým P (*the Environment*).¹¹

Jako cestu k rehabilitaci takto významného, avšak rozporuplného pojmu navrhuje Cooper srovnání s tím, jak byl tento termín chápán dříve. Prostředí či okolí je ale etymologicky tím, připomíná Cooper, co *obklopuje*, co je *okolo*, přičemž význam tohoto termínu nebyl dříve chápán primárně v geografickém smyslu: „V tomto významu jsem obklopen vším, co se nachází v kruhu kolem mne, vším, co existuje, pokud je daný poloměr dostatečně dlouhý. Náležitý význam však napovídají cizí ekvivalenty ‚prostředí‘, které našly svou cestu do anglického jazyka – jako je francouzské *milieu* či španělské *ambiente*. Birmingham a Malta jsou obojí geometricky obklopené mořem, přesto pouze v druhém případě je moře *milieu*, prostředím. Ryby, které stráví celý svůj život strážením několika metrů korálového útesu, jsou v oceánu, ale pouze velmi nepatrný zlomek oceánu patří do jejich *ambiente*, jejich prostředí,“ píše Cooper.¹²

Z výše uvedeného by se mohlo zdát, že těmi určujícími rysy pro prostředí jako typ jsoucná jsou „blížkost“ a „kauzální vliv“. Prostředí ale přece neznamená vždy prostředí lokální ve smyslu geografické blízkosti či kauzálního vlivu. „Obyvatelé města na opačných stranách kolejí si mohou být vzdálenější než horští farmáři žijící míle daleko od sebe,“ připomíná Cooper. Stejně tak vůně v Cooperově zahradě je aspektem Cooperova prostředí, ale pokud na tuto vůni není alergický, význam jejího vlivu není kauzální.¹³ Ačkoli není prostředí spojováno s geografickou blízkostí a kauzálním vlivem náhodou (*it is not chance*), vzdalují nás podle Coopera tyto aspekty od významového jádra hledaného původního pojetí. Pokud však nejsou geografická blízkost a kauzální vztah součástí významového jádra hledaného pojmu prostředí *navzdory* tomu, že jejich souvislost s prostředím „není nahodilá“, je třeba se ptát, jaký je vztah mezi oním původním významem a tím, který je definován skrze uvedené aspekty.¹⁴ Pokud nebude tato otázka zodpovězena, hrozí neustále snadná, protože zdánlivě samozřejmá identifikace významu prostředí s tím, co je mu zdánlivě nadřazeno a co se skrývá za Cooperem kritizovanou významovou trojicí „čas, prostor a kauzalita“. Tedy s tím „kusem neuvědomělé metafyziky“, řečeno slovy Jana Patočky, kterým nás Evropany vybavila třisetletá historie moderní vědy a filozofie, a jenž je založen na představě „zákonitého pohybu elementárních částic v nekonečném prostoru, který je vůči svému obsahu lhostejný a inertní“ a jímž se „vysvětluje veškeré fyzikální dění a fyzikálním děním vše ostatní“.¹⁵

Nejdříve se však podívejme na to, co podle Coopera tvoří onu správnou, dříve převažující ideu prostředí. Mělo by se jednat o nezřetelně vymezený pojem, neboť jeho předmět je natolik všudypřítomný, že byl zřídka kdy artikulován: „Nechejme se vést termíny jako ‚milieu‘, ‚ambiente‘, či dokonce ‚sousedství‘, které jsou pojmu prostředí blízké, nebo alespoň až dosud byly. Tyto termíny označují to, co určitá stvoření vědí o svém okolí. Stvoření se nenacházejí ve svém *milieu* či *ambiaci* jako hrozinka v koláči, nýbrž spíše po způsobu školáka ve škole. Tento školák ví, jak se dostat z bodu A do bodu B, jak jednat

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž, s. 166.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ J. Patočka, Prostor a jeho problematika, *Estetika*, roč. 28, 1991, č. 1, s. 2.

s určitými lidmi, komu se vyhnout, co si vzít na sebe a jaké pocity vyjadřovat a jaké skrývat. Dalo by se říci, že je zde ‚domá‘. Obdobně jezevec se nevyskytuje ve své noře stejně jako hrouda země, strop jeho podzemní chodby je stropem jeho domova se vším, co to implikuje pro jeho vztahy k okolí. Jezevec také ví, jak se ve svém prostředí chovat, jak se chovat k ostatním jezevcům či jiným zvířatům, komu se vyhnout a [kdy a] co případně předstírat,“ píše Cooper.¹⁶ „Prostředí jako milieu není něčím, v čem se stvoření pouze nachází, nýbrž něčím, co má [k dispozici].“¹⁷ O prostředí lze tedy i přijít a neznamena to pouze fyzickou destrukci samotného terénu, nýbrž změnu naší vlastní pozice. Vyskočíme-li s padákem kdesi na Sahaře nebo pokud přemístíme jezevce do laboratoře, znamená to ztrátu čehosi, co nám či jemu bylo bez jakýchkoli potíží k ruce. V takových chvílích negativně rozpoznáváme po většinu času nereflekтовanou existenci našeho prostředí. Jsme stejně jako jezevec dezorientováni, absence důvěrného, známého, domácího, negativně stvrzuje jeho předchozí samozřejmou přítomnost. „Stvoření bez prostředí by bylo nemožností, pokud by jediným významem environmentu mělo být Prostředí či jeho geografické výseky. Každé stvoření nakonec musí být někde, a nikoli nikde. To však pouze posiluje rozdílnost pojmu Prostředí od [hledaného,] staršího pojetí.“¹⁸

Podle nalezeného pojetí je prostředí to, „co stvoření zná – a to určitým způsobem“.¹⁹ Pokud jsme vybaveni mapou, píše Cooper, může se nám podařit nalézt cestu i v pro nás neznámém terénu a zoolog může po svém způsobu vědět o jezevci více, než ví o sobě sám jezevec. Podle Coopera se však *nejedná* o ten druh poznání, které činí terén nebo noru součástí prostředí. „Relevantním druhem poznání je praktická, nereflekтовaná obeznámenost,“ píše Cooper.²⁰ S odkazem na fenomenologické chápání intencionality definuje Cooper tento význam pojmu prostředí jako cosi, co je tu *pro* stvoření, co je polem významů či významnosti (*field of meanings, field of significance*).²¹ Původně heterogenní, cizí, nesrozumitelné, chaotické okolí se může postupně stát naším prostředím podle toho, jak se ono samo postupně stává naší životní formou založenou na vytváření důvěrně známých vztahů nejen mezi námi a jednotlivostmi kolem nás, nýbrž i mezi těmito jednotlivostmi navzájem. Ve chvíli, kdy se tyto syntetické akty stávají habituálními, samozřejmými, lze říci, že jako určitá stvoření „máme své prostředí“.²² budeme-li prostředí chápat jako síť, která vzniká a rozpadá se na základě vytváření či narušení praktické, nepřerušované, nereflekтовané obeznámenosti, potom stvoření je v tomto smyslu součástí svého prostředí a stejně tak prostředí je *součástí* stvoření. Stvoření jej činí vlastním skrze své aktivity, „které udělují smysl jednotlivým věcem v prostředí, a konstituují tak tyto věci jako určité pole“.²³ V tomto smyslu pak začíná být zřejmé, jak je možné být s takovým

¹⁶ D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 166.

¹⁷ Tamtéž, s. 166–167.

¹⁸ Tamtéž, s. 167.

¹⁹ Srov. tamtéž.

²⁰ Tamtéž.

²¹ To neznamena pouze, že prostředí je pro stvoření důležité. Jezevčí nora může být nakonec důležitá i pro studenta zoologie, aniž by se stala *jeho* prostředím. Je tomu spíše tak, že jednotlivé věci v prostředí jsou vytaženy do popředí a osvětleny skrze obývání konkrétních míst v rámci každodenních činností. Srov. tamtéž. V tomto pojetí je Cooper, stejně jako ve svém přístupu ke zkušenosti prostoru Jan Patočka, inspirován nejen Martinem Heideggerem, ale významně též Maurice Merleau-Pontym. Srov. D. E. Cooper, *A Philosophy of Gardens*, Clarendon Press, Oxford 2006, s. 47–53.

²² Srov. D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 167.

²³ Tamtéž, s. 175.

prostředím ve vztahu jednoty či sjednocenosti, neboť se již nejedná o cosi statického, netečně se nacházejícího kolem nás, nýbrž o postupně vybudovanou, dynamickou síť *pro nás* důležitých poukazů, síť dispozic, na jejímž základě „vybíráme“ z širšího okolí to, co je pro nás důležité a co nikoli.

III.

Pokud očekáváme od nalezeného staronového pojetí méně rozporné vysvětlení původní úcty, ohledu vůči hodnotě prostředí, zůstává Cooper stále cosi dlužen. Jakým způsobem generuje praktická, nepřerušovaná obeznámenost jako ontologická báze prostředí postoj úcty a ohledu vůči danému místu? Uctívání předmět musí podle Coopera vyvolávat cosi podobného jako úcta náboženská, tedy „pocit závislosti, strachu a vděčnosti“.²⁴ „Takový by mohl být pocit alpského farmáře vůči horám, na jejichž „náladách“ závisí nejen jeho živobytí, nýbrž i schopnost uspořádat život svůj i své rodiny, stejně jako jeho žebříček hodnot a řád věcí.“²⁵ Samotný pocit závislosti a strachu ještě nemusí být nutně základem úcty, vděk však již implikuje vyšší stupeň reflexe,²⁶ který ale není dost dobře představitelný, zůstaneme-li *pouze* na jedné rovině, a to rovině „praktické, nereflektované obeznámenosti“. Ta naopak může dostředivě bránit tomu, aby se takto konstituovaný význam daného prostředí stal zdrojem úcty k tomuto prostředí (jako určitého druhu reflexe). Pokud stvoření má své prostředí v tom smyslu, že „je součástí svého prostředí, a stejně tak prostředí je součástí stvoření“, zůstává Cooperovo omezení se na konstatování významu „praktické, nereflektované obeznámenosti“ v půli cesty k opravdu funkčnímu pojetí prostředí. Požadavek harmonie, jednoty či sjednocení s prostředím, s nímž se lze často setkat v rámci environmentálních diskusí, je podle Coopera tautologický,²⁷ neboť stvoření *je* svým prostředím. Zůstaneme-li však pouze u tohoto tvrzení identity mezi stvořením a jeho prostředím, zůstane nevysvětlen nejen výše rozpoznáný pocit ohledu, uvědomovaného respektu vůči tomu, co přesahuje hranice našeho domova, ale zůstane nevysvětlena i úcta, vážnost či vděk, které přisuzujeme *vlastnímu* prostředí, neboť tohoto vztahu nelze dosáhnout jinak než dočasným vystoupením mimo „vybudovaný“ kontext. Teprve nějaký prožitek ne-identity v rámci souvztažnosti stvoření a prostředí otevírá prostor reflexe této souvztažnosti. Nakonec i Cooperem zmíněný alpský farmář nějakým zvláštním způsobem vnímá „nálady svých hor“ jako něčeho, co by v doslovném významu „náladami“ trpět nemělo. Přivádí nás to opět k určité formě reflexe, k určitému nepřímému dialogu se sebou samotným, resp. k dialogu s vlastním prostředím. Předpokladem

²⁴ Srov. tamtéž, s. 172.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Etymologicky lze dokonce *dík, děk, děkovati* stopovat k převzetí z němčiny, a to ze základu *dank-, denk-*, které se „plně cítilo jako odvozenina od *denken* mysliti“. Za cokoli je možné vyjádřit dík teprve tehdy, když si dar či obdarování *uvědomujeme*, na rozdíl od bezmyšlenkovitého, nereflektovaného přijetí. V češtině poněkud pozapomenutý základ je stále patrný ve tvaru *mimoděk*, ve smyslu učinit něco bezmyšlenkovitě, nereflektovaně. Srov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 3. vydání z roku 1971, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997, s. 117.

²⁷ Srov. D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 176.

je ovšem alespoň dočasné přerušení onoho základajícího vztahu „souvislé, praktické, nereflekované obeznámenosti“.²⁸

Staronové pojetí pojmu či ideje prostředí jako „pole významů“ či „pole významnosti“ shrnuje Cooper následující způsobem: „Nazývám-li prostředí polem významnosti, míním tím, že jednotlivosti či předměty v tomto poli označují mezi sebou, odkazují jeden k druhému, a vytváří tak síť významů. Právě to dodává prostředí kohezi, určitou ‚celost‘, velmi podobně jako epizody románu náleží do souvislého vyprávění tím, jak odkazují v příběhu zpět a předznačují, co bude následovat.“²⁹ Cooper odkazuje pro další přiblížení na Heideggerovo chápání každodennosti „bytí ve světě“, přesněji řečeno na fenomén poukazování, kdy věci odkazují jedna k druhé a získávají svůj význam pouze jako součásti určitého „celku poukazů“.³⁰ Dodejme však, že i v Heideggerově smyslu „bytí ve světě“ jako „netematického, praktického pohroužení do poukazů, konstitutivních pro příručnost celku prostředků“ se může pobyt v takto konstituované síti, v takto potkávaném jsoucnu ztratit, „být v jeho zajetí“.³¹ Náš pohyb v tomto prakticky budovaném prostředí však i pro Heideggera umožňuje, aby jeho mezerami či „puklinami“ probleskoval rozměr přesahující a zároveň zakládající možnost bytí toho, co je takto nereflektované „po ruce“.

Cooper nakonec připodobňuje jím nalezený staronový význam pojmu prostředí ke středověkému chápání světa jako „Boží knihy“, „nezměrného souboru znaků, poskytnutého k našemu dobru Bohem“.³² Navrhuje využít tuto analogii ve skromnějším rozsahu a bez teologické zátěže a chápat i dnes prostředí jako „knihu znaků“ pro ty, „kteří ovládají správný jazyk, jenž nám umožňuje dané prostředí ‚číst‘“.³³ Na základě výše vznesených pochybností však můžeme v tomto návrhu rozeznat předpokládanou, avšak ne plně rozpoznanou diferenci.

K tomu, abychom si mohli vážít životního prostředí, musíme, přijmeme-li Cooperův návrh, nejprve nějaké prostředí mít, a to na základě důvěrné, nereflekované obeznámenosti, umožňující nepřerušované, plynulé „čtení“ takto konstituovaného celku. Nicméně čtení, díky němuž si uvědomujeme, oceňujeme hodnotu tohoto celku, v němž jej rozpoznáváme jako „knihu znaků“, předpokládá, že *vztahy* mezi těmito znaky vystoupí do významuplného popředí, čímž se nutně přeruší ona plynulost, bezešvé odkazování jedné věci k druhé. Tato síť vztahů je v praktickém, nereflektovaném modu čtení bez povšimnutí předpokládána, zůstává povětšinou v pozadí, lze díky ní podle potřeby aktualizovat význam té či oné věci. V této modalitě se však nemůže stát základem naší úcty k tomu, co spolukonstituuje, tedy k našemu prostředí jako určitému druhu celku.

Sám Cooper navazuje na svůj návrh myšlenkou „učení se od přírody, formulovanou v taoismu, zenbuddhismu, Wordsworthem a Thoreauem“.³⁴ Podle této myšlenky se lze v pravém slova smyslu učit od přírody nikoli prostřednictvím výsledků vědeckého zkoumání, nýbrž právě díky „každodenní obeznámenosti“: „Stejně jako metafora v básni

²⁸ Pro kognitivní a estetické implikace vnímání „nálad přírody“ jako součásti prostředí, jako „pole významů“ srov. J. M. Howarth, *Nature's Moods*, *The British Journal of Aesthetics*, roč. 35, 1995, č. 2, s. 108–120.

²⁹ D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 167–168.

³⁰ M. Heidegger, *Bytí a čas*, OIKOYMENH, Praha 1996, s. 97–98.

³¹ Tamtéž.

³² D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 167.

³³ Tamtéž.

³⁴ Tamtéž, s. 173.

inspiruje čtenáře k reflexi jedné věci prostřednictvím perspektivy věci jiné, stejně tak přírodní jev pro člověka, který jej „čte“ básnický, náleží do slovníku symbolů, jež vzbuzují reflexi nabízející pohnutí, které by jinak nebylo lze zažít.“³⁵ Je zřejmé, že toto „básnické“ či „metaforické čtení“ našeho prostředí, tj. nahlížení jedné věci prostřednictvím jiné (např. velehor prostřednictvím prožitku lidských emocí a naopak, jako v případě onoho alpského farmáře), je odlišným druhem čtení než to, v němž jsou nám jednotlivé věci pohotově a neproblematicky k dispozici. Nepochybně se tedy učíme *díky* nebo *na základě* „každodenní obeznámenosti“ s naším prostředím, toto „učení se“ je však těžko představitelné bez možnosti *reflexe* této samozřejmě, praktické perspektivy, která je touto obeznámeností dána. Její reflexe ale implikuje i možnost jejího překročení či překračování.

Pokud bychom striktně uplatnili myšlenku praktické, nerefektované obeznámenosti coby ontologické báze prostředí *bez* vysvětlení toho, jakým způsobem je člověk schopen zevnitř rozšiřovat takto ustavený horizont, rozpadne se otázka po účtě a respektu k životnímu prostředí do nekonečně se množících a do sebe se hroučících partikularit lokálních, vzájemně si konkurujících prostředí a jejich perspektiv, dokonce aniž bychom museli opustit jeden a tentýž geograficky vymezený prostor. Určitou formulaci pojetí respektu či účty vůči celku vztahů, jež přesahuje rámec lokálního či důvěrně známého, nakonec na základě svého pojetí vyvozuje v závěru i Cooper: „Zatímco můj environmentální zájem začíná v mém prostředí, rozpoznávám, že ostatní lidé (a rovněž zvířata) mají či měli by mít svá prostředí. Pokud si uvědomuji (*appreciate*) význam určitého místa, v němž se orientuji, musím si uvědomovat (*appreciate*) tento význam i v případě ostatních a budu chtít bránit jejich úsilí o zachování jejich místa. Šlo by pravděpodobně o vznikající a navzájem se podporující společenství malých, lokálních ohnisek rezistence – a nikoli o nabádání ke globálnímu uvědomění.“³⁶

Pokusil jsem se ukázat důvody a rozsah Cooperovy redeskripce pojmu prostředí. Přínos tohoto návratu ke staršímu³⁷ pojmu prostředí je však podle mého názoru blokováno, a to chybějícím explicitním rozlišením mezi situací, kdy určité stvoření svým prostředím pouze disponuje, orientuje se v něm, a situací, kdy jím disponuje a „uvědomuje si jeho význam“ jako důvod účty a respektu vůči němu. Domnívám se, že toto uvědomění se neobejde bez možnosti transcendovat imanentně konstituovanou síť vztahů, bez níž prostředí ztrácí svou existenci.³⁸ Obě otázky formulované již v první části, totiž otázka zdroje respektu či účty vůči celku vztahů, jež přesahuje rámec lokálního či důvěrně známého, a povaha tohoto celku, jež nelze redukovat na „něčí prostředí“ ve smyslu Cooperova návrhu „pole významů“ jako „praktické, nerefektované obeznámenosti“, tak zůstávají nevysvětleny. Pro příklad takového pojetí, které je na jedné straně v souladu se základním Cooperovým návrhem prostředí jako pole významnosti, na druhé však nabízí řešení identifikovaných problémů, se nyní obracím k analýzám zkušenosti prostoru Jana Patočky.

³⁵ Tamtéž, s. 174.

³⁶ Tamtéž, s. 177.

³⁷ Cooper se explicitně vymezuje proti nutnosti hledat „nový“ etický vztah k prostředí a zdůrazňuje, že postačí návrat k tradičním etickým normám, k velmi dobře známým etickým maximám (jako je ohled vůči našim potomkům a snaha zabránit v maximální míře jakémukoli utrpení) společně s rehabilitací původního významu pojmu prostředí. Zdali se v tomto případě jedná o návrat k něčemu staršímu, nebo o využití čehosi známého v novém kontextu (a tedy o inovaci), ponechávám nyní stranou.

³⁸ V tomto smyslu neexistuje prostředí, které by nebylo něčí prostředí.

IV.

Ještě předtím se však vraťme k důvodům, pro které podle Coopera původní význam prostředí je tak snadno zaměňován s geografickým vymezením a kauzální působností. Zaprvé, věci, události a procesy spadají do významového pole tím spíše, čím jsou „prostorově“ – míněno geograficky – blíže, neboť rozsah smyslových orgánů každého organismu je omezený. Obdobně je tomu podle Coopera i v případě kauzálního vlivu. Nicméně tyto korelace jsou, zdůrazňuje Cooper, pouze kontingentní povahy.³⁹ „Televize i telefon rozšiřují rozsah našich smyslů, umožňujíce, aby vzdálená prostředí figurovala v ‚intencionálním poli člověka (...). Něco může být pro člověka významné, ačkoli se jedná o něco zcela nezávislého, co na něj neuplatňuje žádný kauzální vliv, asi jako závan větru, z něhož farmář tuší blížící se zimu.“⁴⁰

Druhý důvod snadné záměny původního významu prostředí za geografickou blízkost a kauzální vliv je podle Coopera ten, „že existují samozřejmé významy, v nichž je prostředí *nutně* ‚blízko‘ danému stvoření nebo jej silně ‚ovlivňuje‘“.⁴¹ Nejedná se však podle něj o *geografickou* blízkost a *kauzální* vliv. Mnohem blíže má tento typ blízkosti a vlivu k tomu, jak jsme vázáni k vlastní rodině, domu apod., a to i tehdy, nacházíme-li se stovky či tisíce kilometrů daleko. Přesto na nás tyto vazby nepřestávají působit, nikoli však kvůli nějaké mysteriózní transformaci kauzálního vlivu, nýbrž kvůli tomu, že jsou „pevně vetkány v síti významového pole daného jedince, v jeho vzpomínkách, v jeho představách budoucnosti“, píše Cooper.⁴²

Podle Coopera je současnému používání pojmu „prostředí“ – tedy ve smyslu onoho Prostředí – paradoxně vlastní scientismus. To by mohlo být nepochybně legitimní, pokud by se nejednalo zároveň o jeden z předmětů environmentální kritiky. Ekologické přístupy k prostředí jsou, zdůrazňuje Cooper, navzdory svým proklamacím, prodloužením té scientistní tradice, kterou právem kritizují pro hodnotovou neutralizaci předmětu svého zkoumání. „Usilují o to být ‚objektivní‘ ve smyslu takového popisu světa, který je co nejvíce zbaven příměsi ‚subjektivních‘ postojů a pocitů. Jediné vztahy, které ideálně figurují v těchto popisech, jsou čas, prostor a kauzalita. Mluvit o tom, co věc pro stvoření znamená, či o jejich souvislostech s další věcí ve významovém poli zde má asi takové místo jako mluvit o kráse a ošklivosti v biologických teoriích,“ poukazuje nikoli překvapivě k estetické dimenzi Coopera.⁴³ Ekologie je podle Coopera vzhledem k právům přírody stejně (málo) rovnostářská jako jakákoli jiná přírodní věda, neboť prostředí, která popisuje, nejsou než případy obecných mechanických procesů. „Vše, co vytváří prostředí zevnitř, z aktivity daného stvoření, je vnější vědeckému zkoumání.“⁴⁴

Znovu se dostáváme k nevyjasněnému vztahu mezi geografickou blízkostí, kauzálním vlivem a prostředím ve smyslu významového pole. Geografická blízkost a kauzální vliv nejsou, jak víme, spojovány s prostředím (v běžném užití) náhodou, jejich korelace s pro-

³⁹ Srov. D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 168.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² Cooper nazývá tyto vztahy „blízkostí“ a „vlivem“ ve figurativním, tedy metaforickém smyslu. Srov. tamtéž.

⁴³ Tamtéž, s. 169.

⁴⁴ Tamtéž.

středím ve smyslu významového pole však již nahodilá je.⁴⁵ Bez vyjasnění tohoto vztahu hrozí, že Cooperův návrh se bude transformovat zpět do nadřazeného „zprostorněného“ abstraktního prostředí, které je všude a nikde.

Ve své kritice Cooperových úvah tento regres očividně provádí např. Nigel Dower.⁴⁶ Dower uznává oprávněnost Cooperovy kritiky velké části současného environmentálního myšlení. Cooper však podle něj „vylévá s vaničkou i dítě“. Cooper totiž podle Dowera implicitně představuje určitého nevztahového celku, tedy entity nezávislé na zvýznamňujících aktech stvoření, sám předpokládá. Ačkoli Cooper kritizuje domnělou etickou nadřazenost hlubinných ekologů pro jejich vymezování se proti scientismu vedenému z hlediska ryze vědeckého chápání světa, „které je co nejvíce zbaveno příměsí ‚subjektivních‘ postojů a pocitů“, sám podle Dowera takové pojetí implicitně přijímá. Přesněji řečeno, pro Dowera je důležité, že Cooper *neodmítá* fakt, že „svět je systémem příčin a důsledků, ekologický, stejně jako fyzikální, chemický atd.“⁴⁷ Navíc by se měla Cooperovi vrátet odmítnutá idea Prostředí oknem, a to ve chvíli, tvrdí Dower, kdy zdůrazňuje význam toho, jak je každý jedinec vázán ke svému vlastnímu prostředí jako poli významů: „Pokud mám totiž zaujmout náležitý aktivní postoj na ochranu různých polí významnosti jiných lidí, moje jednání směřuje k zachování společné báze – kvality fyzikálního a obecněji veřejného prostředí – a co je to jiného než *to* prostředí [Prostředí], společný objektivní svět,“ vrací Dower Cooperovu úvahu na počátek.⁴⁸

Dostáváme se nyní k Patočkovým úvahám o problematice prostoru a nejprve se pokusím nastínit, v jakém ohledu Patočka řeší nevyjasněný statut výše zmíněného kandidáta na ono velké, společné Prostředí, tj. „objektivizovaný, geometrizovaný prostor“. Patočka ve své studii „Prostor a jeho problematika“ z šedesátých let minulého století vychází od zdánlivě prosté otázky Co je prostor?, aby poukázal na nejednoznačnost a především nesamozřejmost moderního pojetí prostoru. Z hlediska člověka dnešní doby je prostor na rovině intuitivního předpokladu čímsi neproblematicky daným, a to daným v určitém smyslu či podobě. Přesto rozpory a protiklady, které se při snaze tuto otázku zodpovědět rozkrývají, dávají poznat, že tento předpoklad není než již zmíněným „kusem neuvědomělé metafyziky“, pozapomenutou usazeninou třisetletého vývoje moderní vědy a filozofie a jejich pokusů vyložit povahu prostoru.⁴⁹

Pod vahou kritické reflexe počínající touto jednoduchou výchozí otázkou se tento historický sediment drolí do větvičích se řetězců víceznačnosti. Rozporuplná, nejednoznačná odpověď na zdánlivě prostou otázku po povaze prostoru odhaluje určitý historicky ustavený půdorys problémů a pokusů o jejich řešení, jenž tvoří problematické podloží našeho „přirozeného“ předpokladu prostoru jako čehosi absolutně objektivního, netečného, lhotejného vůči tomu, co se nachází uvnitř, něčeho, co je beze zbytku poznatelné a zachytitelné prostředky moderních přírodních věd.

Prostor se u Patočky od počátku tázání vynořuje jako komplexní struktura, která je na jedné straně něčím, co na rovině obecně sdíleného předpokladu zahrnuje vše ostatní,

⁴⁵ Srov. výše, odd. II.

⁴⁶ N. Dower, *The Idea of Environment*, in: Atfield, R.; Belsey, A. (eds.), *Philosophy and the Environment. Royal Institute of Philosophy*, Supp. 36, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 143–156.

⁴⁷ Tamtéž, s. 145.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ J. Patočka, *Prostor a jeho problematika*, viz výše, s. 2.

co se však zároveň, v závislosti na zaujatém hledisku, neredukovatelně štěpí do množství navzájem nepřevoditelných významů, čili různých „prostorů“, ať už ve smyslu abstraktních pojmových schémat či konkrétních, těmto schématům více či méně odpovídajících jsoucna spadajících do různých oblastí skutečnosti.

Jakmile však začneme takto rozlišovat např. mezi geometrickým prostorem jako abstraktní vztahovou strukturou a fyzikálním prostorem jako určitou realizací této vztahové struktury, a dále pak mezi tímto fyzikálním prostorem a prostorem ve smyslu psychologicky konstituované reality či prostorem, jenž se ustavuje prostřednictvím sociálních interakcí, vyvstává jedna z ústředních otázek moderní „problematiky prostoru“. Jakým způsobem se takto chápané významy ústředního pojmu mají k sobě navzájem: „Jak se má abstraktní prostor geometrický k těmto konkrétním strukturám? Je možno převést je všechny na určitá abstraktní schémata vztahová, a to úplně, nebo jen částečně a do jisté míry?“⁵⁰

Patočka ve svém nástinu historické problematiky prostoru popisuje neudržitelnost a posléze rozklad moderních filozofických pokusů o udržení jednoty pojetí prostoru.⁵¹ Rozchod geometrické formy s názorem a štěpení zkoumání problematiky prostoru se zvyšuje zejména v průběhu dvacátého století, předpoklad nekonečného eukleidovského prostoru jako apriorního nutného rámce každé objektivní reality se nadobro hroutí, prostor v novém pojetí však přestává mít onu jednoduchost, „přirozenou“ samostatnost a nezávislost, která je typická pro úvahy moderních filozofů do konce 18. století.

Ve svých vlastních analýzách prostoru Patočka představuje pojetí založené na tezi, podle níž se v případě prostoru jako určitého jsoucna jedná o kategoriální syntézu mezi kvalitativním a vztahovým momentem, tedy – má-li jít o jsoucno – vždy o realizaci či konkretizaci určité abstraktní (přesněji řečeno abstrahované) vztahové struktury. Nicméně v žitém světě nepovažujeme, jak píše Patočka, za prostor každou realizaci nějakého axiomatického systému, nýbrž „myslíme na zcela určitou realitu, právě realitu obdařenou typickou kvalitou extenze, jak ji realizuje náš zrak, náš hmat, naše kinesteze“.⁵² Tento pravý a jediný význam prostoru, zdůrazňuje Patočka, má svou geometrickou strukturu a je modelem jisté geometrie, avšak „nic nás neopravňuje k tak smělé generalizaci, jakou je vyhlásování každého, nebo aspoň každého smyslově realizovaného geometrického modelu za prostor“.⁵³ Pravý a vlastní význam prostoru zahrnuje podle Patočky nezměrně více než to, co lze na základě konkrétní realizace abstrahovat, více než abstraktní vztahovou strukturu.

K tomuto „více“ pak směřuje hlavní část Patočkových úvah. Důraz je kladen na skutečnost, že zkušenostně je nám jakákoli realizace či konkretizace přístupná pouze v subjektivním prožívání a subjekt musí být výchozím bodem tázání po celostnějším a zároveň onen historický vývoj problematiky reflektujícím pojetí prostoru, neboť „subjekt je jediný přímý realizátor“.⁵⁴ „Subjektivní svět,“ píše Patočka, „modeluje nepochybně geometric-

⁵⁰ Tamtéž, s. 1.

⁵¹ Proměněným pojmům prostoru v západním (evropském) myšlení s důrazem na prosazení se myšlenky objektivního prostoru v moderní době se Patočka podrobně věnuje ve stati „Náčrtek historického vývoje pojmu prostoru (od počátku k Leibnizovi)“. Srov. J. Patočka, Náčrtek historického vývoje pojmu prostoru (od počátku k Leibnizovi), in: *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové (Studie z dějin filosofie od Aristotela k Hegelovi)*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1964, s. 208–254.

⁵² J. Patočka, Prostor a jeho problematika, viz výše, s. 31.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Srov. tamtéž.

kou strukturu, avšak ne původně a ne pouze ji. Geometrie naší zkušenosti je výsledkem geometrizace, je to racionalizace řádu, který původně není jen objektivně-geometrický. Geometrizace je objektivizace, používající jen maximálně objektivních vztahů jako podobnost, následnost, do sebe zařazení, které je však v původní zkušenosti toliko doprovodem poměrů, které nemají toliko takový vztahově strukturální charakter, nýbrž jsou diktovány životními otázkami a původní organizací prožívajícího.⁵⁵

Patočka se do jisté míry razantně odklání od cest, kterými tuto „původní organizaci prožívajícího“ zkoumají objektivní psychologie a introspektivní fenomenologie. Obě hlediska podle Patočky předpokládají, že již víme, co je nám původně dáno, „zatímco jedním z vlastních úkolů zkoumání subjektivna je právě *zjištění* oněch nejpůvodnějších posledností, jimiž subjekt vstupuje ve vztah k ostatnímu světu a které, nevylučující objektivovatelnost, nejsou tedy zbaveny příměsí objektivních vztahů, mají nezbytně komponenty zcela originálně subjektivní“.⁵⁶ Právě odkrývání těchto posledností je věnována hlavní část Patočkova zkoumání prostoru, ať už se jedná o původní trojdimenzionálnost vizuální, původní nehomogenost smyslového prostoru, nezbytnost kinestezií pro porozumění pasivních dat atd. Zásadní moment však spočívá v tom, že se u Patočky nejedná o izolované procesy, naopak ony „tvoří součást něčeho, co bychom mohli označit za původní usídlovací aparát, jímž subjekt zavádí vztah k světu, zapouští do něho kořeny a orientuje se v něm“.⁵⁷

V.

Patočkovo pojetí prostoru tedy v zásadních ohledech překračuje tradiční pojetí prostoru ve smyslu ryze objektivní, na zakoušejícím subjektu nezávislé entity, zároveň je však nelze redukovat na pouhou prožitkovou skladbu představy prostoru. Nejde o specializovaný prostor, ať už ve smyslu fyzikálním či psychologickém, jedná se o určitou aktivně uspořádanou prostorovost v analogickém smyslu k aktivně strukturovanému prožívání časovosti. Pro takový záměr je však nejprve nutné vytvořit či založit určitou půdu, která nebude zatížena rozpory danými předchozím půdorysem tázání. „Aby se nám mohly představovat ryze objektivní vztahy, jejich řady a skupiny, tvořící pak celé systémy, musíme napřed vytvořit jakousi scénu, na které mohou vystoupit, scénu vztahů věcí k našemu vlastnímu prožívání; a tato scéna obsahuje jak kvalitativní, tak vztahové komponenty naší smyslovosti, obsahuje (...) celou smysluplnou kostru naší smyslové receptivity, ale v nerozlučném sepětí s životním laděním jako podkladem naší činnosti,“ píše Patočka.⁵⁸

Touto scénou je Patočkovi jeho analýza tzv. „nejpůvodnějšího uvnitř“.⁵⁹ Ve svém zkoumání tohoto „původního, prvotního uvnitř“ poukazuje Patočka mnohem dříve než

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tuto analýzu Patočka posléze využívá ve své kritické reflexi knihy Herberta Reada o sochařském umění a estetice sochařství *The Art of Sculpture* (1956). Srov. J. Patočka, Úvahy nad Readovou knihou o sochařství, in: J. Patočka, *Umění a čas*, OIKOYMENH, Praha 2004, s. 441–453. K Patočkově úvaze o vztahu původní zkušenosti prostoru a zkušenosti sochařského díla srov. též P. Rezek, Haptická ozvěna, in: P. Rezek, *K teorii platičnosti, Spisy IX.*, Jan Placák – Ztichlá klika, Praha 2011, s. 55–64.

Cooper při své snaze o rehabilitaci původního významu pojmu prostředí na totožný aspekt: „Původní ‚uvnitř‘ není tedy pouze vnější, geometrický vztah; je tím, co *diriguje* všechny vztahy ke skutečnostem, udávajíc, co nám bude blízké či vzdálené, je v něm obsaženo již předběžné porozumění jsoucnům, která nás osloví, a s kterými se vyrovnáváme. Nazveme-li obecně schéma všeho, co nás může oslovovat z našeho okolí, čemu v něm rozumíme, poněvadž splňuje nějakou funkci v našem životním rozvrhu (funkci prostředku, prostředku prostředků, okamžitého či trvalého účelu), světem našeho života, pak původní ‚uvnitř‘ či ‚ve‘ znamená uvnitř světa či ve světě, původní dispozici a disponovatelnost pro to, s čím vejdemo ve styk.“⁶⁰

Obdobně i hledaný význam prostředí zahrnuje podle Coopera to, co je intencionální, co je čímsi *pro* stvoření, co je „polem významů či významnosti“. Významovým polem Cooper míní proces poukazování, kdy jednotlivosti či předměty v tomto poli označují mezi sebou, odkazují jedna k druhé, a vytváří tak síť významů. Adekvátní a použitelný význam prostředí je třeba chápat ve smyslu určitého referenčního celku, kdy jednotlivé věci, které se zde nacházejí, odkazují jedna k druhé a získávají svůj význam pouze jako součásti tohoto celku.⁶¹

Rovněž pro Patočku je ono „uvnitř“ celkovým, dispozičním vztahem pro kontakt, „musí obsahovat způsob, jak a kam se obrátit pro konkrétní kontakt; každý kontakt je *výběrem* z možných kontaktů a nemůže být stejnosměrným kontaktem se všemi jsoucnými v celku. (...) je podstatnou a nikoli nahodilou okolností, že lidský kontakt je vždy *omezenou* možností; je vždy výběrem z velké zásobárny toho, co je nám k dispozici, a nevyčerpává ani všechny věci, s nimiž můžeme vstoupit do styku, ani veškeré stránky, vztahy, skladební součásti věci. Původní ‚uvnitř‘ není pouhá pozice, nýbrž rozhled po možnostech a vztah k těmto možnostem.“⁶²

V obou případech je podstatný vztah já, toho, co je obklopeno, či toho, co je základním způsobem uvnitř, a určité referenční totality možností. Z hlediska obou autorů nejde o cosi, co se děje někde uvnitř již existujícího, neutrálního prostoru či prostředí, nýbrž o to, co je zakládajícím momentem tohoto prostředí.

Patočka však zaprvé vyjasňuje vztah mezi *ex post* abstrahovanou strukturou vztahů v podobě geometrizovaného prostoru a nepoměrně bohatší konkretizací téhož, jejímž původním základem není ani tak subjekt jako realizátor oněch vztahů, nýbrž, ještě hlouběji, vztah „původního uvnitř“. Zadruhé Patočka na rozdíl od Coopera explicitně tematizuje přesah tohoto vztahu z významňování, volby či zpředmětnění: „Základní možnosti jsou stále k dispozici, jsou na dosah naší libovůle, cítíme se ‚nad nimi‘ a jsme ‚svobodní‘ vůči tomu, zda jich použijeme či nikoli, zda se k nim ‚obrátime‘ či je zanedbáme; tato stálost jejich přítomnosti tvoří cosi jako ‚okolí‘, které nemá ještě nijak objektivní charakter; je to okolí mimo předěl subjektu a objektu či lépe (a zároveň zakládající) tento předěl.“⁶³

A právě zde se Patočka dostává podstatně dále než Cooper: toto „původní ‚okolí“ je podle Patočky „stále přítomno, ale nikoli nehybně. Má stále tž tvar, ale je to tvar v pohybu, stacionární útvar, který se vlní. Každé setkání je pro nás totiž vybráno z okolí, z něhož ‚vychází‘ a do něho ‚zapadá‘; z něho se ‚blíží‘, do něho se vzdaluje; v tomto vycházení

⁶⁰ J. Patočka, *Prostor a jeho problematika*, viz výše, s. 16.

⁶¹ D. E. Cooper, *The Idea of Environment*, viz výše, s. 167.

⁶² J. Patočka, *Prostor a jeho problematika*, viz výše, s. 17.

⁶³ Tamtéž.

a zapadání obecná forma se udržuje uzavírajíc se neustále kolem svých center. „Centrum a tato stále se uzavírající periférie, stacionární v pohybu, patří tak k původnímu okolí; centrum není geometrické centrum, nýbrž já, živá bytost, něčím oslovený a odpovídající organismus; periférie není jakkoli předmětně vybavený útvar, nýbrž stálý *horizont*.“⁶⁴ Neustálé otevírání se a uzavírání již ustaveného celku vztahů odpovídá rytmu, v němž se vlní tímto zviditelňované, protože překračované hranice, meze, jež jsou vždy přítomnou periferií našeho původního uvnitř a jež mají povahu stále narušovaného a obnovovaného horizontu.

Toto střídání dostředivé, začleňující tendence a tendence odstředivé, otevírající, pojmá Patočka právě prostřednictvím analýzy vztahu mezi centrem a periferií. Centrum má podle Patočky vždy dvě osoby – oslovující a oslovovanou, neboli já a ty. Vztah obojího vytváří centrum a obojí je objato periferií. Oproti Cooperově prostě naznačené konstituci prostředí jako plynulé souvislosti odkazů budovaných na základě praktické, nereflektované obeznámenosti s netematizovaným vztahem k vnějšku je Patočkův příbuzný náhled znatelně propracovanější. Ve vztahu já–ty je „já“ vnitřnější, neboť je stále přítomným a aktivním střediskem, k němuž se druhý obrací: „(...) všechny odpovědi se odbývají v mém centru, či lépe mým centrem, nejvnitřnější ze všeho je toto odpovídající, jednající, pohyblivé já. Centrálnost neznamená, že by bylo jakýmsi geometrickým bodem, který udává všemu jeho místo – naopak já je *původně uvnitř*, je *odpovídající*, poněvadž oslovené, nikoli oslovující a názorné; oslovovaný se určuje z oslovení, nikoli naopak – oslovené potřebuje určení, poněvadž samo sice jedná, ale neobjevuje se, leda druhotně, když se vztahujeme na vlastní tělesnost prostřednictvím této tělesnosti,“ píše Patočka.⁶⁵

Tato základní orientace oslovovaného a odpovídajícího já není udávána naším já, nýbrž ostatními, druhými věcmi, vztahem k „ty“ a „ono“. „Od druhého, od prostředí, od partnera přijímáme výměr toho, *kde* jsme; bodem fixace nejsme sami, nýbrž právě protějšek oslovující. (...) Nežli začneme s vlastním vyrovnáváním se s objektem, musíme se tak sami fixovat, sami určit – musíme se chopit a držet něčeho, co nám platí za fixní. Naše „uvnitř“ světa potřebuje opory, je stále neseno pohybem od světa k vlastnímu centru. Jedině *ty* je totiž původně předmětně dáno, *já* je pouze spoludáno jako to, *čemu* je dáno; *já* je tedy bytostně samo pro sebe neurčené, zatímco *ty* se mu objevuje v určenostech, vlastnostech, vztazích a momentech zcela předmětných, jasných, neboť vystavených pohledu. Vykonavatel, prožívatel je podstatně sám pro sebe skrytý a neurčitý; co přijímá od předmětu, od druhého, na prvním místě, je to minimum vlastní určitosti, bez které by se necítil zařazen do skutečnosti, do této homogenní souvislosti.“⁶⁶ Tato homogennost souvislosti vytvářející základní oporu naší prostorové orientace jde zcela souběžně, ovšem důsledněji, s „nereflektovanou obeznámeností“ jako bází Cooperova navrhovaného významu pojmu prostředí. Stejně jako u Coopera zjišťujeme negativně původní nereflektovanou přítomnost prostředí (nebo to, že jsme „bez prostředí“), jsme-li vyhozeni padákem na Sahaře, připomíná Patočka méně dramaticky, přesto rovněž výstižně dezorientaci, ztrátu této výchozí a povětšinou nereflektované, samozřejmě fixovanosti, tohoto „určení původního ‚kde‘“, v případě, když „se ‚nedovedeme orientovat‘, nepoznááme fázi okolí,

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Tamtéž.

kteřá nám je familiérní v souvislosti, když se např. probereme z četby v tramvaji nebo ve vlaku, poněvadž nesoucí souvislost byla porušena“.⁶⁷

Patočka však u tohoto vřledu zdaleka nekončí, naopak jej dále prohlubuje. Právě pospaný „oslovovací výjev“ má podstatně osobní a dramatický charakter, kdy z oné homogenní souvislosti, „kteřá se kolem výjevu stále zavířá, vystupuje druhá osoba, *nejá*, kteřá mne oslovuje“. Nereflektovaná povaha tohoto oslovení je u Patočky zdůrazněna tím, že „toto druhé zaujímá celé popředí scény, na kteřé já sám, oslovený, nevystupuji pro sebe vůbec (poněvadž nejsem divákem, nýbrž hercem). Tato prastruktura *já–ty–ono* je původní charakter všeho ‚uvnitř‘, to, s čím jsme seznámeni, když rozvíjíme jakoukoli zkušenost: její praforma.“⁶⁸

Pokud se však zaměříme na bližší rozlišení této prastruktury *já–ty–ono*, začíná se vynořovat (v Cooperově případě) chybějící rozměr reflexe, přirozeně vystupující ze samozřejmé orientovanosti původního ‚uvnitř‘. S tímto reflektujícím momentem se pak u Patočky otevířá nejen možnost přesahu, nahlédnutí celku, jehož jsme součástí, nýbrž i bytostný vztah k vnějšku, tedy k onomu hledanému celku přesahujícím homogenní, dostředivou souvislost výchozí fixovanosti. Podmínkou toho, „aby subjekt byl skutečně ve světě a nikoli pouze *před ním*“, jinými slovy, aby reflektoval své bytí ve světě, aby si uvědomoval vztah k tomuto světu, je podle Patočky „reální podstatná zaměnitelnost bytostí, přes všecku nezaměnitelnost funkcí“.⁶⁹ V čem tato „zásadní zaměnitelnost“ spočívá? Jednoduše v tom, „že *já* není pouhý ryzí subjekt apercpece“, ale zároveň je „věci mezi věcmi, že je ‚uvnitř‘ jako všecko jiné“.⁷⁰

Nelze se sice přesadit do pozice druhého, píše Patočka, „nemohu přejít od *ty* k *já*; ale obráceně je přechod možný: mohu také své *já* mít ve formě *ty*, mohu, a dokonce musím sebe sama přijímat též zvnějšku jako něco druhého, jako *ono*, které je stále přítomné, i když neoslovuje, anebo jako *ty*, které na sebe (často velmi nepřijemně) upozorňuje a mne oslovuje“.⁷¹ Vezmeme-li v potaz předchůdnost původního ‚uvnitř‘, onen oslovovací výjev jako základ nalézání, určenosti samotného *já* či subjektu, můžeme zde sledovat nejen vynořování se *já* ve smyslu autonomního činitele, ale ve stejné míře vynořující se reflexi tohoto *já* k druhému, k okolí či prostředí, jež je původně jádrem oslovování.

Dalším pro nás významným rysem prastruktury *já–ty–ono* je skutečnost, že se neředná o vztah tří diskretních jsoucen, nacházejících se, jak zdůrazňuje Patočka, „v neutrálním prostředí“.⁷² Existuje-li podle Patočky „přecházení mezi *ty–ono*, tedy pohyb“, existuje i výše naznačený dynamický vztah mezi centrem a periferií. „*Já–ty–ono* není pouze a ani původně struktura smyslovosti daná percpecí, struktura vněmového světa. Blížkost–vzdálenost, kteřá je založena v původním ‚uvnitř‘, má širší význam než ryze smyslový. Velmi jasně cítíme onu původnějši blízkost, když např. přes všechnu snahu, abychom se vzdálili a zbavili něčeho ‚nepřítomného‘, nebo naopak při všech překážkách, které se kladou smyslové přítomnosti, cítíme, že něco je *zde*“.⁷³ Tento aspekt,

⁶⁷ Tamtéž, s. 18.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Srov. tamtéž.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² Srov. tamtéž, s. 19.

⁷³ Tamtéž.

který Cooper využívá pouze jako argument proti redukci významu pojmu prostředí na geografickou blízkost, však vede Patočku k odhalení dalšího rozměru, jenž se ustavuje na základě diskutované prastruktury *já-ty-ono*, a tím je *my* jako možnost „zařazení do souvislosti co nejbližších“, v polaritě s komplementární možností zařazení do „souvislostí vzdálených a cizích, které jsou buď lhostejné, nebo dokonce nepřátelské, v každém případě cizí, a které oslovují-li nás, pak v modu *vy*“.⁷⁴

Pro náš účel je nyní zásadní Patočkovo zdůraznění, že toto *my* není pouhým plurálem k *já*: „*My* je ona forma blízkosti, k níž dochází *sblížením*; je to skupenství, v němž *já* je usídleno, do něhož jako by zapustilo kořeny a zabudovalo se do něho,“ píše Patočka.⁷⁵ Toto *my* není tvořeno pouze pluralitou osob ve smyslu lidských bytostí, „*my* je ta trvalejší organizace jsoucna, která se navzájem potřebují a vyžadují; která se navzájem udržují ve svém jsoucnu nejen aktivně, nýbrž spolubytím a spoluposkytováním účasti na něm. Řekneme-li „zde bydlíme“, myslíme si ve prvé řadě svou rodinu, ale spolu s osobami všecko to, co k tomu rodinnému společenství patří, právě ten celek bydlení, v němž věci jsou stejně nezbytné jako osoby. Ještě zřejmější je tento vztah ke krajině, k zemi, k oblíbeným předmětům,“ shrnuje o mnoho let dříve vlastními slovy Cooperovu hledanou ideu prostředí Patočka.⁷⁶

Vztah mezi *ty* a *ono* je, jak víme, vztahem *pohyblivosti*. *Ty* se podle Patočky vyčleňuje z *ono*, které v něm získává „akutně osobní tvář“. Vrací-li se opět toto *ty* zpět v *ono*, udržuje si určitelnost jednotlivosti, rozpoznatelnosti, tak dobře patrnu v jazyce, umožňujícím odkazovat „k tomu či onomu“. Můžeme však postupně s rozplývající se rozpoznatelností směrem k periférii naší sítě zájmů, našeho domova, „rozpoznat“ i význam *onoho* „v mezním neindividualizovaném významu, v němž různá individua splývají v nediferencovaný, nerozlišený zákryt“.⁷⁷ *Ono* v tomto významu je podle Patočky „přesilou, okruhem, sbíhajícím se kolem nás a uzavírajícím se nad každým oslovením, každým sblížením a sdružením, je reprezentantem univerza v jeho nezvládnuté podobě“.⁷⁸ Důležité pro naše srovnání je to, že toto „neindividualizované“, „poslední horizont“ se v logice Patočkovy deskripce původní zkušenosti prostoru *proměňuje* v individuované jsoucno oslovením.⁷⁹ Na základě Patočkova výkladu je totiž myslitelný vztah, v němž se „toto mezní nekonečno, toto neindividuované, které dosud nedostalo tvář,“ přivádí k rozhovoru, jenž je založen v hloubce onoho původního „uvnitř“. „Na periférii sídlí tedy nediferencovaná plnost, která není zvládnuta; veškerý pořádek se prostírá mezi centrem a periférií,“ píše Patočka.⁸⁰ Tento řád však není něčím statickým, je dynamickým uspořádáváním, „příčleňováním cizího k vlastnímu sdružení, v obraně toho, co se sdružilo ve vlastní řád, proti přemoci nezvládnutého, v převodu nezvládnutého kosmu na vlastní stranu“.⁸¹ Vztah k *onomu*, které se nachází na periférii, které dokonce tušíme za hranicemi rozpoznatelného, však není z podstaty popisované prastruktury slepým, mechanickým či asimilačním příčleňováním. Naopak, do vztahu mezi *já* a *ty* se navzdory naší možnosti

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Tamtéž, s. 20.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ Srov. tamtéž.

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ Tamtéž.

zvládat pouze jednotlivá individua „vkládá celá *prázdnota srdce*, která nejde toliko k jednotlivostem, nýbrž k celku, k nadjednotlivému, k všeobjímajícímu obsahu. Mezi *já a ty* je proto *prázdnota*, kterou nic nevyplní – která je nezbytná, aby tento původní vztah mohl se rozehrát a fungovat.“⁸² Tímto stvrzuje Jan Patočka vzájemnou neoddělitelnost dostředivé a odstředivé tendence onoho původního pohybu, stejně jako nezbytnost reflexe celku, jehož jsme vždy již součástí, který však, aby mohl být – či zůstat – tím, čím je, musí zůstat celkem otevřeným.

Poděkování

Tento text vznikl za podpory grantového projektu „Problematika umění v myšlení Jana Patočky“ (GAČR P409/11/0324).

LITERATURA

- Cooper, D. E., *The Idea of Environment*, in: Cooper, D. E.; Palmer, J. A. (eds.), *The Environment in Question*, Routledge, London and New York 1992, s. 163–178.
- , *A Philosophy of Gardens*, Clarendon Press, Oxford 2006.
- Dower, N., *The Idea of Environment*, in: Attfield, R.; Belsey, A. (eds.), *Philosophy and the Environment. Royal Institute of Philosophy*, Supp. 36, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 143–156.
- Heidegger, M., *Bytí a čas*, OIKOYMENH, Praha 1996.
- Howarth, J. M., *Nature's Moods*, *The British Journal of Aesthetics*, roč. 35, 1995, č. 2, s. 108–120.
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997.
- McKibben, B., *Zeemě. Jak přežít na naší nové nehostinné planetě*, Paseka, Praha, Litomyšl 2013.
- Patočka, J., *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové (Studie z dějin filosofie od Aristotela k Hegelovi)*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.
- , *Prostor a jeho problematika, Estetika*, roč. 28, 1991, č. 1, s. 1–37.
- , *Umění a čas I*, OIKOYMENH, Praha 2004.
- Rezek, P., *K teorii plastičnosti, Spisy IX.*, Jan Placák – Ztichlá klika, Praha 2011.
- Sparshott, F. E., *Figuring the Ground: Notes on Some Theoretical Problems of the Aesthetic Environment*, *Journal of Aesthetic Education*, roč. 6, 1972, č. 3, s. 11–23.

SPACE AND ENVIRONMENT: ON RELEVANCE OF PATOČKA'S CONCEPTION OF EXPERIENCE OF SPACE

Summary

The main aim of this article is to draw attention to the current relevance of analyses of the human way of being in space in the works of Jan Patočka, particularly their use in contemporary discussions in the field of environmental ethics and aesthetics. In the first part, the author focuses on presenting the basic points in the discussion about the contemporary use of the term *environment* (for example, by D. E. Cooper and Nigel Dower) and to its connection with the historical development of the understanding of space in the history of Western thought. The second part is devoted to the use of Patočka's reflections on the nature of space in solving the difficulties that were identified in the first part in connection with the term *environment*. The article concludes by outlining another possible application of Patočka's reflections on space in exploring the aesthetic dimension of environmental experience.

⁸² Tamtéž.